

Иван Чоловић

ЗНАЧЕЊА НОВИНСКИХ ТУЖБАЛИЦА

У новинским тужбалицама у првом плану се истиче слика кобног деловања смрти на ожалашћене: оштрица смрти реторички се окреће према живима. Они су ти који више не могу да живе, њихов се опстанак претворио у ништавило и празнину: *Ноћи су без свитања, дани без светлости и радости, у животу који то више није* (ВН, 15. VII 73); *Од тада су нам дани мрачни* (П, 11. IX 81); *Наш је дом пуст и празан* (ВЛ, 2. X 78); *Откако си нас напустио завладала је тама* (СД, 9. IX 81). И док ожалашћени умиру у болу, покојници настављају да живе у њиховом сећању. Претворени у светле ликове и незаборавне успомене, они се селе у унутрашњи свет ожалашћених, који у новинским тужбалицама представља царство вечности. С обзиром на то јасно је зашто се психа ожалашћених овде описује независно од онога што је психолошки могућно, као од времена заштићено уточиште душâ. Непролазност бола, а често и њихово парадоксално јачање са временом, износе се у тужбалицама као сведочанство личног искуства: *Туга и бол за њим иста је као и оног дана када смо га отпустили* (ВН, 24. VII 73); *Празнина коју је оставио иза себе све је већа и болнија* (ВЛ, 12—13. IX 81); *Мимо нас прође једна година, која за неизмерну тугу, за вечиту празнину, за бол срца ништа не значи и ништа не односи, већ само повећава спознају о ненадокнадивом губитку* (П, 3. X 75).

На тај начин у овим текстовима остварује се двострука реторичка негација смрти и живота: мртви „живе“, а живи „умиру“. Жалост претвара опстанак ожалашћених у живот без правог живота, али зато снага и истрајност њиховог сећања у извесном смислу осујећују ударце смрти, ограничавају њихово дејство. Тужбаличка смрт је моћна, али није свемоћна. Како се ту често каже, *зла коб је била моћна кад га је отела, али је немоћна да га истргне из нашег сећања*. Порицање смрти није само импликација оваквих исказа, него поприма и облик изричитог оспоравања, кад ожалашћени поручују: *нисе нам ни сада мртав* (ВН, 13. VII 73); *он је за нас жив и увек ће живети у нашим срцима* (П, 7. X 78); *Твој живот продужује*

се животом твојих најмилијих (О, 12. IX 81); али не, то не може да буде, јер ти и даље живиш, живиш у мом сјећању (СД, 8. IX 81); али за нас нећеш никада умријети (ПБ, 11. IX 81). Уз овакве поруке понекад иде сентенциозни аргумент, њима у прилог наводе се популарне гноме о релативности смрти: јер није мртво све што земља скрива (ВЛ, 4. X 78); јер човјек живи онолико дуго колико живи и сјећању људи (О, 12. IX 81); вољени не умиру и зато ти остајеш вјувјек у срцима твојих кћери (ПБ, 11. IX 81). Поред тога, претварање окупства покојника у трајно присуство његовог лика може да буде и психолошки мотивисано, убедљивије од непрекидности и чак сталног јанања жалости. На умрлог подсећају његове ствари, фотографије, књиге, свеске, лутке, његове речи и његов смех одзвањају у мислима ожаловљених. *Осећам — каже један од њих — твоју љубав, твоје присуство, као да си ипак била ти, као да ћеш се сваког часа појавити* (ПБ, 13. IX 81). У неким случајевима помира озражава психолошко стање ожаловљених, тако да се овде, поред афективног осећања, јавља и афективно пројектовање. Покојника траже и мисли несећа, и лети лептиса, у зрацима сунца, па и само небо може да саучествује у болу ожаловљених: *Тога дана и небо плакаше са нама* (ВН, 4. VII 73).

Поред сентенциозно образложених и психолошки мотивисаних порука о добрим изгледима покојника на вечни живот, то јест на вечни боравак у срцима и мислима ожаловљених, има у новинским тужбалицама и порука којима се живи непосредно заветују мртвима, дају им неку врсту јавног јемства да ће се бринути о њиховом гробном опстанку: *Обећавамо да те нећемо заборавити* (ВН, 2. VII 73); *Са љубављу и поштовањем чуваћемо испамени на тебе* (О, 10. IX 81); *Увјек ћеш живети у нашим срцима* (СД, 8. IX 81); *и док је нас бићеш са нама* (ПБ, 12. IX 81); *никада те нећемо заборавити ни предасити* (ПБ, 10. IX 81). Могу се ожаловљени заклети покојнику да ће ићи путем којим је он одредио, па ће се тако његов живот наставити у њиховим дедима: *У животу ћемо ићи путем којим си нас усмеравала* (ПБ, 11. IX 81).

Преношењу тежине удара смрти са покојника на ожаловљене служи и топос прекоревања умрлих због бола који су нанели својим одласком: *Отишао си не питајући никога, не тражећи ницију дозволу. Зашто си нам Н. нанео толики бол?* (ВН, 21. VII 73) Овај топос препознаје се у врло честој формули *Остави нас да за њим вечно тугујемо*.

Уопште, ситуација коју је смрт изазвала описана је у новинским тужбалицама тако као да у ствари иде у прилог мртвима. У основи тог обрта налази се став који је Леви—Строс препознао као „философију“ погребних ритуала код неких индијанских племена: „Смрт је сурова, још је суровија туга“. То је став којим се у обредном сређивању односа између живих и мртвих замагљује истина, која гласи: „У великој биолошкој и друштвеној игри која се непрекидно одвија између живих и мртвих, јасно је да су први једини добитници.“¹

У тумачењу садржине тужбаличких исказа треба водити рачуна о овим најопштијим антрополошким кореспонденцијама, као и о специфичностима етнографског контекста. С друге стране, не сме се изгубити из вида

да су поједини мотиви и топоси новинских тужбалица функционално повезани, да се њихова значења међусобно поткрепљују, контрастирају или ограничавају. То ћу показати на примерима групе топоса без којих нема ниједне тужбалице, па ни новинске: топоса похвале покојнику, свих оних места где се говори о његовим врлинама и заслугама. Ти топоси имају бар две улоге независне од других тужбаличких исказа, али везане за антрополошки и етнографски контекст. Најпре, кићење покојника највећим врлинама део је религијског проседеа, такозваног обреда прелаза, којим се овде покојник припрема за вечност и у њу преводи, обреда у који спадају и такве радње као што је купање и пресвлачење мртваца. Овај у похвали добија неку врсту разрешнице од својих обавеза према свету живих и препоруку за оностраност. Посматране из тог угла, то јест у функцији обреда прелаза, комеморативне новинске тужбалице које се објављују више година, па чак и неколико деценија после смрти, сведоче о томе да статус у који је умрли преведен посмртним обредом (укључујући ту и објављивање новинске посмртнице), а затим поменима (и одговарајућим комеморативним огласима) у току једно-годишње короте, у ствари никад није коначно утврђен, него има карактер мандата који је потребно с времена на време обнављати.

Али, колико се похвалом покојнику олакшава његов прелаз у нови статус и тај статус затим потврђује, толико се таквом похвалом учвршћује и опстанак живих. Није реч само о томе што се на тај начин, разграничењем овога и онога света, живи обезбеђују од непожељног и опасног уплитања мртвих у њихове послове и дане, него се у таквим приликама евоцирају и славе управо оне вредности од којих зависи интегритет заједнице.² Зато међу врлинама које красе умрле превагу имају моралне вредности потврђене у односу према породици и заједници: племенитост, доброта, љубав према ближњима, нежност, пожртвованост, оданост, благост, топлина, ведрина, док су у други план потиснуте покојникове интелектуалне, стваралачке, психолошке или физичке вредности. Изузетно ретко се помиње његова лепота (само кад су у питању деца), а никад снажна воља и памет. Ако се, ипак, умрломе ода признање да је био мудар човек, онда ће та његова одлика бити доведена у везу са породичном или друштвеном функцијом, то јест појавиће се у облику *мудрих савета*. Топоси вредновања у новинским тужбалицама које потписују Црногорци имају ту специфичност што се у њима, поред покојникове улоге у породици, радо истичу његове заслуге за братство, род и ширу заједницу, па се, у складу с тим, у изјавама захвалности којима су праћени тужбалички текстови нарочито исцрпно набрајају представници власти, друштвено-политичких организација и радних колектива, а дешава се да се ожалостили захваљују и становницима појединих села и градова, то јест *народу* и *грађанству*.

Обредне функције похвале мртвима кључ су за објашњење чињенице што породичне, друштвене и уопште моралне врлине стоје на врху лествице вредности које се у тим похвалама евоцирају. Али неопходност да те врлине буду највеће могуће произлази и из једног унутрашњег, реторичког или књижевног разлога. Наиме, топоси вредновања покојника и они који говоре о пустоши коју он за собом оставља међусобно се поткрепљују. За ожалостилене живот нема вредности јер су оне нестале са својим носиоцем — покојником. На исти начин, истицање великих врлина умрлога може да служи

као мотивација, као образложење исказа ожалашћених да га неће и не могу заборавити.

Да би се објасниле неке специфичности похвала покојнику морају се узети у обзир и друге врсте функционалне повезаности тужбаличких топоса. Зашто су, на пример, његов *ведар лик*, *насмејаност*, *племенитост*, *духовитост* (ВН, 2. X 78), *ведар поглед* и *благ смјешак* (СД, 8. IX 81), *увек насмејан* и *ведар лик* (П, 5. X 78), *весели лик* и *ведар дух* (СД, 10. IX 81) особине које ожалашћени нарочито цене? Одговор на то тешко је дати ако се има у виду само значај вредновања покојника за обред прелаза или за афирмацију друштвених делатности. У оба случаја могло би се и без ових особина. Међутим, смисао за хумор, манифестовање животне радости и ведрине, поред тога што се налази на лествици друштвено вредних особина, стоји у контрастном односу према описима мрачне и свирене смрти, представља оно што смрт најпре убија, на шта се најрадије окомљује: *Окрутна смрт је одузела још један живот пун духа* (СД, 9. IX 81). У коду тужбаличке комуникације важно место имају опозиције *благ/суров*, *добар/зао*, *светао/црн*, *насмејан/мрачан* чији оквир чини основна опозиција *живот/смрт*.

Јер у новинским тужбалицама нема места за слику смрти као неутралне, природне силе, нити као заједничке људске судбине. Рационализација се одвија у супротном смеру. Смрт је зла сила, цинични непријатељ живота, *жељна зелене младости* (ВН, 20. VII 73). Она нас не погађа толико својом неизбежношћу колико тиме што злурадо бира особе које смо најмање спремни да јој препустимо и тренутак и место које покојнику и ожалашћенима најмање одговарају. *Mors certa, hora incerta* овде важи само дилемично, јер се показује да смрт не долази случајно, било кад, него је доследна својој злојни и настуна увек у истом тренутку: у најгорем. Није таква само прерана смрт, која односи своје жртве у *цвету младости*, него се промишљена суровост, злонамерност смрти огледа у сваком њеном чину, на пример у томе што односи човека

кад је требало да нас обрадује дипломом (ВН, 2. VII 73);

не сачекавши ни школу да заврши (П, 8. X 78);

кад је требао да прими прву плату (П, 14. VII 73);

када си отишао у сусрет највећој људској радости, својему детету (ВН, 7. VII 73);

у животној доби најплоднијег стваралаштва (СД, 10. X 81);

онда када је требало заједно са нама да се радује животу и младости (Д, 11. IX 81);

у тренутку када смо могли најлепше да живимо (О, 8. IX 81);

када си требао да уживаш плодове свога рада (СД, 9. IX 81);

у години у којој су чекали да се наврши 65 година брачног живота (П, 1. X 78);

у доба када се природа буди и кад живот буја (ВН, 6. X 78);

на путу за родну кућу (ВН, 6. X 78);

када је својој породици и свима нама био најпотребнији (ВН, 20. X 75);

када си већ била пребродила све животне недаће (ПБ, 11. IX 81);

у тренутку када смо почели да ти враћамо један мали дио твоје велике родитељске љубави (ПБ, 11. IX 81);

Ова зла логика смрти не испољава се само у томе што она бира не погодан тренутак (понекад и неприкладно место), већ и у њеној нарочитој спремности да се обрачуна са људима приврженим животу, а управо такви су покојници у новинским тужбалицама. *Волео је живот или радовао се животу* особине су заједничке мртвима и кафанским лолама и бекријама у новим народним песмама, на пример у познатом рефрену *Сиром сам, ал волим да живим*. Смрт је сурова и зато што умрломе не оставља времена да се опрости са својима, да им изнесе своје последње жеље. *Још нам је таво — кажу ожалошћени — што је отишао изненада, без иједне речи опроштаја, жеље или поруке* (П, 17. IX 75); *не рекавши ни речи опроштаја* (ВН, 6. VII 73); *без последњег збогом* (П, 4. X 78); *без иједне ријечи* (ПВ, 10. IX 81). Тако се у функцији рационализације смрти јавља топос чији је етнографски извор обред праштања на самртничкој постели.³ Ову његову функцију потврђује чињеница што се ни у једном тужбаличком тексту не помиње да је покојник имао прилике да се са својима опрости, очигледно зато што би опис праштања ублажио слику свирепе смрти и довео у питање њену злу логику. Опроштај се може поменути само као нешто што смрт осујећује.

Гледање на смрт у новинским тужбалицама као на нешто неприродно, насилно и опако умногоме се подудара са односом митске и примитивне мисли према смрти, онако како је тај однос описао Касирер: „У примитивној мисли на смрт се никада не гледа као на природну појаву подложну опћим законима. Она никад није нужна, него случајна. Увијек зависи о појединачним или случајним узроцима. Дјело је какве чаролије или магије или какве друге особне непријатељске силе... Схваћање да је човек по својој природи и бити смртан као да је посве туђе митској и примитивној религијској мисли.“ Таквим општим митским ставом према смрти, утемељеним у „осећају неуништава јединства живота“, Касирер објашњава примере порицања смрти у традиционалним културама, између осталог и у текстовима из египатских пирамида, где је „главна и доминантна црта упоран, чак страствен просвјед против смрти“.⁴ Томе се може приговорити да Касирер не узима у обзир обредно и реторичко значење порицања смрти, чињеницу да до њега долази најпре у загробној и посмртној комуникацији између живих и мртвих, да је то порука коју први шаљу другима, један од начина симболичног поравнања дуга према мртвима. У сваком случају идеја о вечном животу у новинским тужбалицама не почива на веровању у бесмртност, у „јединство живота“, нити противречи познавању биолошке истине о животу и смрти, она се ту јавља на другом плану и има обредно-реторичку функцију.

Било кад, било где и било како да је човек умро, у новинским тужбалицама се увек поставља питање одговорности за његову смрт. Једна од главних, мада имплицитних, порука тужбаличких текстова гласи да су ожалошћени у тој ствари чисти, јер они себе приказују као жртве смрти, па је са тим неспојива сумња да би могли бити њени виновници. Исту импликацију садрже искази о вечном болу, вечном сећању и немирењу са смрћу. Како каже савремени француски танатолог Луј Венсан Тома, „прихватити одмах смрт ближњег значило би признати да она одговара нашој извесној жели коју смо имали да га убијемо“.⁵ Али зато се одговорност за смрт и за пустош у којој она оставља ожалошћене може приписати самом покојнику или прв-

бацити на зла, то јест злонамерна оличења смртне силе — на Коб, Судбину и Смрт.

Питање ове одговорности решава се на једноставнији, „реалистички“ начин кад је покојник жртва убиства или саобраћајне несреће, јер се оно ту поставља као питање фактичке кривице. Метафизички виновници, каква је, на пример, подмукла, обесна и немилосрдна Смрт, имају овоземаљске пандане у ликовима подмуклог, подлог и немилосрдног убице и несавесног, обесног и пијаног возача. Ожалошћени тада истичу да је покојник изгубио живот *кривицом другог, туђом кривицом или туђом непажњом*, а често се, нарочито у „Вечерњим новостима“, наводе и појединости трагичног догађаја и њихов виновник осуђује:

Обесни, пијани возач одузе ти живот (ВН, 14. VII 73);

Твој живот је угасио један нехуман човек. Он те убио и оставио (ВН, 15. VII 73.);

Твој живот је угасио један нехуман човек. Он те убио и оставио (ВН, 15. VII 73);

Изгубио је младалачки живот на подмукли начин убодом (ВН, 16. VII 73);

Али те спречи хитац немилосрдног убице (ВН, 19. VII 73);

Живот јој је прекинуо нама непознати убица (ВН, 15. X 75);

... кога је несавесни возач убио теретним возилом у Липовачкој шуми (ВН, 18. X 75);

... није ни слутио да ће га туђа вратоломна возња заувек одвојити од нас (ВН, 20. X 75);

... који тешко настрада у саобраћајној несрећи, на Ибарској магистрали, на својој страни пута (ВН, 6. X 78);

... када је враћајући се из школе, туђом непажњом отишао заувек од нас (ВН, 13. X 78).

У неким случајевима ови кривци се називају крвницима и душманима, а осуде се претварају у јавна проклетства: *Проклет био душман што то учини* (ВН, 30. VII 73); *Проклета пушка и немилосрдна рука која те осуди* (ВН, 27. VII 73); *Проклињемо нашега крвника* (ВН, 25. VII 73). Нема сумње, оваква места у новинским тужбалицама садрже трагове два обичаја: крвне освете и „проклетија“⁶. У вези са њима је и помињање у неким текстовима нерасветљених околности као разлога нарочите жалости: *А посебни терет носимо у срцу у жељи да сазнамо праву истину како се све то догодило да си на крају остао сам* (ВН, 30. VII 73). Ожалошћени као да јадикују што не могу — макар симболично, кроз јавну осуду или проклетство — да подмире рачун са кривцима. Јер, према веровању на коме се заснива крвна освета, душа покојника неће се смирити док његова крв не буде освећена.

Анализа главних мотива и топоса новинских тужбалица, ако се не ограничи на прављење каталога њихове манифестне садржине, него узима у обзир значења која они добијају у међусобној повезаности и у релевантном антрополошком и етнографском контексту, открива да се тужбалички искази темеље на јединственом односу према смрти и мртвима, који је сигурно исконски, а можда и универзалан, а оведе се јавља као наслеђе наше традиционалне културе, као изданаك такозване народне мудрости.

Али поруке које се размењују у новинској тужбаличкој комуникацији не садрже филозофију смрти у правом смислу. Није ту реч о спекулативном односу, него о симболичном понашању, то јест општењу.

Постоји биолошка спрега између живота и смрти, рађања и умирања. Људи је одвајкада увиђају, али то их не ослобађа осећања бола, страха и кривице које у њима буди смрт ближњег. Да би наставили да живе морају да се ослободе тих осећања, а ипак не смеју да их забораве. Не могу да живе с мртвима, али ни без њих. Посмртни и комеморативни обреди, укључујући ту објављивање новинских тужбалица, разрешавају ту противуречност порочисујући место, време и врсту контакта са покојницима, а још више тиме што преносе везаност за њих са психолошког плана на план друштвене конвенције. Тужбалички код има два кључа: један од њих казује да читамо поруке које се односе на психолошко стање ожалосћених; други нас усмеравају на то да их разумемо као исказе о обредном статусу покојника. Захваљујући томе, у овим текстовима покојници могу да „живе“ а да то не противречи сазнању о истини њихове смрти, могу да остану у срцима, филмима и сновима ожалосћених, а опет да буду далеко од њиховог свакодневног живота. Значења тужбаличких исказа нису ни плитка ни дубока, него су двосмислена, каква су уопште значења обреда и митова, не зато што су ти искази везани за старе и делимично заборављене обичаје, него зато што је у тој двосмислености њихова мудрост и њихова вредност.

Напомене

1. Клод Леви-Строс, *Дивља мисао*, превели Јелена и Бранко Јелић, „Нолит“, 1966, стр. 68.
2. Према Диркемовом тумачењу, обавеза јавног оплакивања мртвих долази отуда што се у тренутку смрти сваког свог члана читава заједница осећа угрожена, тако да у равнодушности према смрти види нартај на властити интегритет, а у обредном жаљењу покојника потврду да је тај интегритет сачуван (Елементарни облици религијског живота, стр. 363). Значај оплакивања мртвих за кохезију заједнице посебно је истакао амерички филозоф Алфред Стерн, који у плакању у групи види најбољу прилику за „заједничко потврђивање вредности“, а тиме и један од главних ослонаца друштвеног живота. Због тога плакање у групи и заједничко смејање Стерн не сматра тековинама друштва већ његовим извором. (Alfred Stern, *Philosophie du rire et des pleurs*, PUF, Paris, 1949, стр. 230—232).
3. Тај обред се, како наводи Тихомир Борђевић, састоји у томе што „болесник позове рођаке, пријатеље и познанике и замоли их да му опросте ако их је увредио, на шта му они рекну: „Да ти је просто и овог и оног света“. У том случају праштање је свођење покојникових рачуна са живима. Међутим, из истог извора сазнајемо да праштање може да има и други смисао, кад је самртник тај који „опрашта“ својим ближњима и „благосиља“ их, да на њима „клетва не остане“. (Неколики самртни обичаји у Јужних Словена, стр. 164) Овај обред је несумњиво веома стар и широко распрострањен. Француски историчар Филип Ариес наводи пример из средњовековног спева *Песма о Ролану*. Оливије на самрти моли Ролана да му опрости ако му је нехотице учинио нешто нажао: „Нека вам је просто, овде и пред Богом. На те речи они се један другоме поклонили“ (Philippe Ariès, *Essais sur l'histoire de la mort en Occident*, Editions du Seuil, 1975, стр. 26).
4. Ернст Касирер, *Оглед о човеку*, превели Омер Лаковица и Звонимир Сунџић, „Напријед“, Загреб, 1978, стр. 114—115.
5. Louis-Vincent Thomas, *Mort et pouvoir*, Payot, 1978, стр. 57.

6. Обичај „проклетија“ први је описао Сима Тројановић: „У североисточном Сврљигу, ближе Озрену, виде се поред пута, овде онде, гомиле камења у облику купе, обично до два метра високе а по пет метара у пречнику. Највише има тих гомила на рудинама и крај раскршћа, а народ их зове **проклетијама**. Највише их има око Нишеваца, Лалинца и Грбавче. Све до закона о паљевинама 1894. године, ове су **проклетије ударане**, кад се зликовац не може да ухвати и да се суду преда, и то највише због паљевине, мучка убиства, опадања и лажна извешћа. Пакосник је обично палио људима кућу или појату, и кад га село није кадро да пронађе, онда се, по договору, скупе све старије мушке главе из свију домова на једно узвишено место ван села. Ту донесу нагореле греде од паљевине, отешу од њих велики крст, пободу га у земљу, и сви заједно почну овако клети паликућу: „Семе му се затрло; кућа му изгорела; руке да му усахну; породица да му не цвета; да му у двору чедо не ходи; да му у пољу жито не роди; да му у тору овце не блеје; да му у двору волови не ричу, у тму да падне“ итд. За тим свако од њих узме по један камен и баци накрст.“ (**Лапот и проклетије у Срба**, прештампано из „Искре“, Београд, 1898).

Скраћенице

- П. — Политика
 В. Н. — Вечерње новости
 В. Л. — Вечерњи лист
 Д. — Дневник
 ПБ. — Побједа
 С. Д. — Слободна Далмација
 О. — Ослобођење